
AVRUPA BİRLİĞİ'NE GİRİŞ SÜRECİNDE TÜRK TARIMI İLE AB TARIMININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Nihat IŞIK*
Ramazan UÇTU**

Özet

AB ile Türkiye arasında 3 Ekim 2005 tarihinde başlayacak olan tam üyelik müzakerelerinde ülkemiz 35 farklı dosyada AB normlarına uyum sağlamakla yüz yüze bulunmaktadır. Her birinin kendine has önemine karşın, şüphesiz AB ile yapılacak tam üyelik müzakerelerinde ülkemizi en fazla uğraştıracak konulardan biri, AB Ortak Tarım Politikasına uyum açısından önemli sorunları olduğu gözlenen tarımdır. Türk tarım sektörünün gerek kurumsal yapı ve gerekse mali mekanizmalar açısından etkin olmayan bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bu yapı da uyumda karşılaşılabilecek olan problemlerin başka bir boyutunu göstermektedir. Bunların yanında tarım sektörünün genel özellikleri itibarıyla Türkiye ve AB arasındaki temel farklılıklar uyum sürecinin önemli bir diğer boyutunu oluşturmaktadır. Bu kapsamda bu çalışmada, müzakereler öncesi Türk tarımı ile AB tarımının karşılaştırmalı bir analizi yapılarak bazı çözüm önerileri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Avrupa Birliği, Ortak Tarım Politikası, Türk Tarım Politikası, Uyum süreci

---

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Karaman İİBF İktisat Bölümü

** Araş. Gör., Selçuk Üniversitesi Karaman İİBF İktisat Bölümü

1. Giriş

İnsan yaşamında gıdanın önemi tarım sektörünü tüm ülke ekonomileri açısından son derece kritik bir yere oturtmaktadır. Beslenme alışkanlığının coğrafi ve kültürel faktörlerden dolayı farklılıklar göstermesi, ülkelerin bu ihtiyaçlarını dış ülkelere bağlı olmadan karşılayabilecekleri ve sektörün verimliliğini artırma amacına yönelik tarım politikaları yapmaya yönlendirmiştir.

3 Ekim 2005 tarihinde Avrupa Birliği (AB) ile müzakerelere başlamak için tarih almış olan ülkemiz 35 farklı dosyada AB normlarına uyum sağlamakla yüz yüze bulunmaktadır. Her birinin kendine has önemine karşın, AB ile yapılacak müzakerelerde Türkiye'nin en fazla zorlanacağı konulardan biri tarım olacaktır. AB, üyelik talebinde bulunan ülkelere birtakım ekonomik, siyasi ve sosyal şartları yerine getirmelerini istemektedir. AB'nin Avrupa Birliği anlaşmaları ile oluşturulmuş olan ve gerek üye, gerekse de üyelik süreci devam eden ülkeleri bağlayan ortak politikaları mevcuttur. Bu politikalar kısaca, tarım, ticaret, ulaştırma, ekonomi, enerji ve sosyal politika şeklinde sıralanabilir (Dura ve Atik, 2003: 261). Bu politikalardan, Avrupa Birliği içerisindeki ülkelerin tarımsal politikalarını ekonomik ve siyasi anlamda bütünleştiren *Ortak Tarım Politikası* (OTP), belirlenen ortak hedeflerin ve fiyatların korunması amacıyla oluşturulmuş bir politikadır. OTP, kuruluşundan bu yana sürekli reformlara konu olmakla birlikte, işleyiş mekanizması açısından istikrarlı ve dinamik bir yapıya sahiptir.

Türkiye-AB ilişkilerinde Türk tarımı ile ilgili en önemli unsur, Türk tarımının OTP'ye uyumu konusudur. Türk tarımının OTP'ye uyumu Türkiye ve AB'de; genel ekonomik ve sosyal yapı yanında, tarım ile doğrudan ilgili olarak işletme yapısı, üretim, tüketim, fiyat ve pazar politikası, dış ticaret, tarıma bağlı ve dayalı sanayiler, teknoloji kullanımı, verimlilik, üretici gelirleri, kendine yeterlilik, mali politikalar, kırsal, bölgesel ve sosyal politikalar, mevzuat ve kurumsal yapı başta olmak üzere pek çok konu üzerinde etkili olacaktır. Tarım sektörünün Türkiye için ekonomik ve sosyal açıdan önemi dikkate alındığında, uyum çalışmalarının ciddi yapısal reformlarla birlikte gerçekleştirilmesi zorunluluğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Zira yukarıda değinildiği gibi, AB'ye tam üyeliğin olması durumunda Türkiye ve AB arasında en çok sorun yaşanacak ve tartışmaya neden olacak alanın tarım sektörü olması beklenmektedir. Bu nedenle Türkiye, uyum öncesinde ve sonrasında gerekli önlemleri almazsa, düşük verimlilik ve sınırlı rekabet gücü nedeniyle, Topluluk karşısında ciddi sorunlar ile karşı karşıya kalacaktır.

Çalışmanın bundan sonraki kısmı şu şekilde planlanmıştır. İkinci bölümde Türk tarımında yaşanan sorunlar ve Türkiye'nin avantajlı olduğu yönler üzerinde durulacaktır. Üçüncü bölümde, Türkiye'nin tarım politikası ile AB Ortak Tarım Politikasının karşılaştırmalı analizi yapılmıştır. Çalışma, Türkiye'nin Ortak Tarım Politikasına uyumu için yapılması gerekenlere ilişkin çözüm önerileri ile tamamlanmıştır.

2. Müzakere Sürecinde Türk Tarımında Yaşanan Sorunlar ve Türk Tarımının Avantajları

Türk tarımının AB'ye uyum konusunda, bazı konulara yönelik sorunları yanında AB'ye oranla avantajlı sayılabilecek yönleri de bulunmaktadır. Uyumun sağlıklı olabilmesi ve sorunların çözümünün gerçekleştirilmesi sırasında Türkiye'nin rekabet gücünün artırılması için avantajlı tarafların da öne çıkarılması gerekmektedir.

Türkiye'de tarım sektörü ile ilgili düzenlemeleri yapan tek bir kamu otoritesi olmadığı için, tarım politikalarında bütünlük sağlanamamaktadır. Tarım politikalarında sağlanacak istikrar, politikaların etkinliğini de artıracaktır. Tarım sektöründe kamu otoritesi ihtiyaca cevap verecek istikrarlı ve etkin politikaları üretmek, sektörde serbest ticaretin sağlıklı işlemesine yardımcı olmalıdır. İzleyen kısımda tarımda yaşanan sorunlara genel olarak değinildikten sonra Türkiye'nin, tarım sektöründe varolan sorunları ve sahip olduğu avantajlı yönler üzerinde kısaca durulacaktır.

2.1. Başlıca Sorun Alanları

Aşağıda Türk tarımında yaşanan sorunlar maddeler halinde açıklanmaya çalışılacaktır.

- ◆ *Tarım hizmetleri çok çeşitli kurum ve kuruluşlarla sürdürülmektedir (Sayın, 2003: 127). Yetkiler birçok Bakanlık, Hazine, Dış Ticaret Müsteşarlığı, Devlet Planlama Teşkilatı gibi kuruluşlar arasında dağılmıştır. Bu soruna bir çözüm bulma noktasında, Başbakanlığa sevk edilen Tarım Kanunu Tasansı ile, tarım sektöründe üretimi ve verimliliği artırmak, tarım ve sanayi entegrasyonunu sağlamak, tarımsal ihracatı yükseltmek, tarım ürünlerinin düzenlerini oluşturmak ve tarım politikalarını tek elden yürütmek için Tarımda Destekleme ve Yönlendirme Kurulu (TDYK) oluşturulması planlanmaktadır. Kurul, Başbakanın başkanlığında DPT, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarları, Maliye, Sanayi ve Ticaret, Tarım ve Köy işleri Bakanlıkları temsilcilerinden oluşacaktır (TÜSİAD, 2003: 4).*
- ◆ *Tarımın finansmanının koordinasyonunda yetersizlikler vardır.*
- ◆ *Tarıma ilişkin yasal düzenlemeler yetersiz olup, günün koşul ve ihtiyaçlarına cevap verecek düzeye getirilmelidir (TÜSİAD, 2003: 4). Özellikle yeni kurumsal yapılanma için;*

Tarımda Yeniden Yapılanma Çerçeve Kanunu, Tarım Bakanlığı Teşkilat Kanunu, Toprak-Su Kanunu, Üretici Örgütlenmesi Kanunu, Tarım Boruları Kanunu, Tarım Sigortaları Kanunu ve Medeni Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun gibi yasaların bir an önce çıkarılması gerekmektedir.

Tarım işletmelerinin ortalama büyüklüğü 50 dekar olup, devamlı küçülme eğilimindedir. Aile işletmeciliği yaygındır. İşlenen topraklar sorunludur. Gerek işletmelerin ektiği toprakların dağınık parçalar halinde olmasının yol açtığı ufalanma, gerekse de tarım topraklarının %20'den fazlasının 20 dekardan küçük işletmelerde olması, çağdaş teknoloji ile üretim ve uzun vadeli yatırım yapmayı engellemektedir. Birçok Avrupa ülkesinde tarım topraklarının ufalanması ve bölünerek küçülmesini önleyen miras hukuku düzenlemeleri varken Türkiye'de yoktur (Kazgan, 2003: 392). Mevcut miras yasası ile işletme bütünlüğünü sağlamak zordur. Bu açıdan miras hukuku gündeme tekrar gelmiş ve çeşitli düzenlemeler yapılmıştır.

Bakanlıkta sürdürülen çalışma, tarım işletmelerine ait parseller, üretim sistemleri, bölgeler, yetiştirilen ürünler, toprak sınıfları, iklim özellikleri ve sulama imkanları göz önüne alınarak, bakanlık tarafından belirlenecek ekonomik büyüklüğün altında kalan arazilerin miras yoluyla da olsa bölünemeyeceğini ön plana çıkarmaktır. Bu çerçevede, Medeni Kanuna konulacak bir madde ile, belirlenen ekonomik büyüklüğün altında bulunan parseller toplulaştırılarak işletmenin tarımsal faaliyetini sürdürme isteğinde bulunan varis olan aile fertlerinin yetenek ve durumları göz önüne alınarak, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı'nın görüşü doğrultusunda, miras hakkı saklı kalmak kaydıyla, arazinin hangi mirasçının kullanımına verileceğine veya mülkiyetin rıza gösterilerek devrine karar verilecektir. Diğer varislere ödenecek bedelin karşılanması için işletmeyi devralan varise "arazi edinme kredisi" verilecektir.

2005 yılında, mevcut miras hukukunun değiştirilmesi yönünde alınan kararın gerçekleştirilmesi bundan sonraki arazi bölünmelerini engelleyecektir. Halihazırda bölünmüş ufak arazilerin ise işletme olarak birleştirilmelerini teşvik etmek gerekmektedir. Kurumlar ve Gelir vergileri kanunlarında yapılabilecek değişikliklerle ve getirilecek bazı istisnalarla arazilerin şirketleşme yoluyla işletmeler olarak birleştirilmesi mümkün olabilecektir.

- ◆ *Destekleme politikalarının belirlenmesi, yürütülmesi ve yönlendirilmesinde koordinasyon yetersizliği vardır* (Sayın, 2003: 127). Özellikle ABD ve AB ülkelerinde tarım sektörüne yapılan yüksek oranlı desteklemeler, dünya piyasalarında tarımsal ürün fiyatlarının gerilemesine neden olmaktadır. Bu durum, ekonomik nedenlerden dolayı üreticinin desteklenmediği ya da çok az desteklendiği ülkelerde tarımsal üretimin kârlılığının azalmasına ya da zarar edilmesine neden olmaktadır (<http://www.tobb.org.tr>, 2005: 1). Ülkemizde yeterli oranda olmasa da tarımsal destekleme politikaları uzun yıllardır uygulanmaktadır. Ancak, bu uygulamaların arzu edilen düzeyde başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir.

Tarımsal politikalarda koordinasyonu sağlayacak bir organizasyon yapısına bir an önce işlerlik kazandırılmalıdır. Ancak, bu amaca yönelik olarak hazırlanan yeni yasa ve oluşturulmaya çalışılan Tarımda Destekleme ve Yönlendirme Kurulu, kamu kesimini bir araya getirmekte, organizasyon içinde özel sektöre yer verilmemektedir. Fikir oluşumu ve karar alma süreçlerinde mutlaka özel sektör temsilcileri de yer almalıdır (TÜSİAD, 2003: 4).

IMF ile 22.12.1999 tarihinde imzalanan Stand-by anlaşması ile tüm dolaylı destek politikalarından vazgeçilerek doğrudan gelir desteği (DGD) sistemine geçilmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda 2000 yılında pilot bölge uygulamasıyla gündeme gelen doğrudan gelir desteği, 2001 yılında ülke geneline yayılmıştır. Bununla birlikte bu radikal programın ne gibi sosyal, siyasal ve ekonomik sorunlara yol açabileceği hususları üzerine kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır.

Bugüne kadar uygulanan dolaylı destek sisteminde popülist kaygıların öne çıkması ve destek miktarının önemli bölümünün faiz yükü haline gelmesi sorun yaratmıştır. Örneğin, 1999'da tarımsal destek GSMH'nin %7.2'si düzeyinde iken, tarımsal desteğin içinde yer alan Ziraat Bankası'nda oluşan faiz yükü GSMH'nin %4.2'sine ulaşmıştır (TÜSİAD, 2003: 9).

IMF'ye verilen niyet mektuplarında, tarıma yönelik destekleme kurum ve araçlarının kapsamlı ve süratli tasfiyesini öngören bir yapısal dönüşüm programı ile bunu temin edecek acil yasal düzenlemeler öngörülmüştür.

DGD sistemi, üretim miktarı ile ilişkilendirmeksizin, hedeflenen tarım üreticilerine doğrudan gelir transferi yapılmasını ve tarımsal ürün fiyatlarının piyasa güçleri tarafından belirlenmesini önermektedir. Böylece, tarımsal sübvansiyonların hedeflenen kitleye gitmesi sağlanırken, mevcut uygulamaların ortaya çıkardığı verimsizliklerin de giderileceği düşünülmektedir. Ancak;

- Uygulanmak istenen reform kapsamında olan DGD'nin üretim ve verimlilik parametreleri yoktur.
- Mevcut tüm tarımsal desteklerin kaldırılarak bunların yerine ikame edilmesi düşünülen DGD dünyanın hiçbir ülkesinde tek başına uygulanmamaktadır. OECD ülkelerinde DGD toplam desteğin %17'sini teşkil ederken piyasa desteği %67, girdi ağırlıklı destekler ise %16 civarındadır. AB'de DGD'nin toplam destekleme içindeki oranı %30, pazar fiyat desteği %55, girdi desteği ise %8 dolaylarındadır. Yani uygulamanın "telafi edici" özelliği vardır. Meksika uygulamasında ise DGD'nin Hazine'nin yükünü artırdığı görülmüştür (TÜSİAD, 2003: 10).

Buradan hareketle, üretim ve verimlilikle hiçbir bağ kurulmadan uygulanmaya konulan DGD sistemi varolan üretimi de düşürecek, modern, rekabetçi büyük tarım işletmelerinin kurulmasını, köylülükten çiftçiliğe geçişi önleyecektir.

DGD'nin sağlıklı bir şekilde uygulanabilmesi için çiftçi kayıt sisteminin geliştirilmesi, tapulama ve kadastro işlerinin bitirilmiş olması gereklidir. Ülkemiz bu sorunları daha halledememiş olup, büyük oranda çiftçi tarla sahibi olmadan icarcılık veya ortakçılıkla geçimini sağlamaktadır. Ayrıca, bir tarlanın birçok hissedarının bulunması ve bunların tamamının veya bir kısmının hiçbir şekilde tarımla uğraşmadıkları çok yaygın rastlanan bir durumdur. Ek olarak, mevcut uygulamada, DGD ödemelerinin 500 dekara kadar yapıyor olması ve ödemelerde Çiftçi Kayıt Sisteminin kullanılması arazi sahibi veya işleyen tüm arazi varlığını beyan etmesini engellemektedir. Bu uygulama hem arazilerin parçalanmasını teşvik etmekte, hem de doğru bilgilerin edinilmesini zorlaştırmaktadır. Ayrıca çiftçilerin bu beyan doğrultusunda kayıt altına alınma ve yasal yükümlülüklerinin artacağı tedirginliği de kayıtların doğruluğunu engellemektedir. Bütün bu sorunlar, DGD sisteminin uygulanması ile çözülemeyecek boyutlara ulaşırken üretici de sabit bir destek alacağından mümkün olduğunca maliyeti ucuz ve üretimi kolay ürünlere yönelecek veya en azından yatırım yapmayarak üretimini artırma yoluna gidebilecektir.

- ◆ *Üretim ve verimlilik problemi vardır.* Tarımda çalışan nüfusun özellikleri de verim düşüklüğünün başlıca nedenidir. Tarımda aşırı işgücü yığılması vardır. Faal nüfusun %35'i GSMH'nin sadece %15'ini üretmektedir (Kazgan, 2003: 392). 2000 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, toplam nüfusumuzun %35.1'ine tekabül eden yaklaşık 23.8 milyon insanımız il ve ilçeler dışındaki kırsal alanlarda (köylerde) yaşamaktadır. 2001 yılı geçici köy anketi sonuçlarına göre, tarımsal hane halkı sayısı 4.106.983, nüfusu 5.000 kişinin altında olan yerleşim yerlerindeki hane halkı sayısı 3.697.743 olarak belirlenmiştir (TÜSİAD, 2003: 4). Hızlı sanayileşme ve emek-yoğun hizmetlerin istihdam yaratarak bu nüfusu çekmesi gerekir, oysa var olan sorunları ile bu nüfusun kentlerde "üretken" olan iş bulması hiç kolay değildir.
- ◆ *Tarımda gereğinden fazla istihdam vardır.* Tarım sektöründe istihdam edilenlerin payı 1980 yılında %62.5 iken, 2003 yılına gelindiğinde bu oran %34'e kadar gerilemiştir (Öztürk ve Ardor, 2005: 20). Göreceli olarak düşüş olsa da tarım, istihdam açısından önemini hala korumaktadır. Oysa AB'de tarım kesiminde toplam istihdam edilenlerin oranının %4.2 olduğu görülmektedir (TÜSİAD, 2003: 7). Buna karşın, tarım sektörünün GSMH içindeki payı 1980 yılında %26 iken, 2003 yılına gelindiğinde bu oran %12'ye, toplam ihracattaki payı 1980 yılında %57 iken, 2003 yılına gelindiğinde %10'a gerilemiştir (Öztürk ve Ardor, 2005: 20). AB'de ise, tarım sektörünün GSMH içindeki payı %1.9'dur (TÜSİAD, 2003: 7). AB'de tarım kesiminin ekonomi içindeki payının küçüklüğü, işleyen piyasa mekanizması içinde gelir esnekliği birden küçük olan tarımsal ürünlerden, birden büyük olan sanayi ürünlerine geçişin bir sonucudur.

Tarım sektöründe verimliliğin düşük olmasının nedeni, çok uzun yıllar tarımda uygulanan ve işgücü verimini olması gerekenin altında tutan destekleme politikalarıdır. Tarım sektöründe popülizmden uzak, geniş bir vizyona sahip, rekabeti ve verimliliği artıracak politikalar uygulanmalıdır. Yapılması gereken bir diğer husus tarımdaki atıl nüfusun tarım dışı sektörlerle kaydırılmasıdır.

- ◆ *Türkiye’de tarımsal işletme sayısı AB ülkelerinde bulunan tüm tarımsal işletme sayılarının yarısından fazladır.* Bir işletmeye düşen ortalama arazi miktarı bakımından Türkiye ortalaması 5.9 hektar olup, AB ülkeleri ortalaması ise 17.4 hektardır. 2000 genel tarım sayımı sonuçlarına göre ülkemizde 3.967.000 tarım işletmesi mevcut olup 21.524.000 parça arazi şeklindedir. Bu nedenle küçük ve çok parçalı olan işletmelerde verimlilik düşük olmaktadır. Kırsal bölgelerde yaşayan nüfusun gereğinden fazla olması ve arazinin miras yolu ile parçalanması da tarım sektöründeki verimliliği olumsuz yönde etkilemektedir. 2001 yılı verilerine göre, AB işlenebilir tarımsal alan toplamı 130 milyon hektar iken Türkiye’de yaklaşık 27.5 milyon hektardır. Ekim 2004 tarihinde 10 ülkenin üyeliğinin gerçekleşmesi ile AB toplam tarımsal alan büyüklüğü yaklaşık olarak 38 milyon hektar artmıştır. Tarımsal alan bakımından Türkiye’deki işlenebilir tarımsal alan 25 üyeli Birliğin sahip olduğu toplam tarımsal alanın yaklaşık % 16.4’üne karşılık gelmektedir (Öztürk ve Ardor, 2005: 20).
- ◆ Tarımda nüfusun bir kısmı (özellikle kadınların %30’a yakını) okur-yazar dahi değildir, eğitim düzeyi düşüktür. Erkeklerin çoğu sadece 3-5 yıllık ilkökul eğitimi almıştır. Ciddi eğitim almış olanların çalıştığı yerler daha çok “yoğun tarım” alanlarıdır (seracılık, tavukçuluk, balıkçılık gibi). Bu nedenle, ileri tarım teknolojilerinin girdiği yerlerde, bilgisizce sulamanın yol açtığı toprak tuzlanması; ilaçlamanın, hormon kullanımının getirdiği tüketici sağlık sorunları, aşırı kimyasal madde bulaşmış ürünlerin ihracattan alıkonulması gibi ciddi sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Üreticilerin eğitim düzeylerinin mutlaka yükseltilmesi ve teknik bilgilerle donanımı için sürekli bir eğitim kampanyası yürütülmelidir (Kazgan, 2003: 392).

Yukarıda belirtilen sorunlara ilaveten; çiftçilerin bilgi düzeyinin yetersiz olması, mevcut miras kanununun bir sonucu olarak teknolojinin ve mekanizasyonun tarıma yeterince aktarılamayışı, uygun tohum ve damızlık sağlanamaması, gübre ve tarım ilaçlarının eksik veya yanlış kullanılması, pahalı olması, AR-GE çalışmalarının yeterince yapılamaması, verim düşüklüğünün önemli nedenlerini oluşturmaktadır (TÜSİAD, 2003: 7).

- ◆ *Ülkemizde tarımsal ürünlerin en önemli pazarlama kanalı olan Ticaret Borsalarımız etkin işlememektedir.* Alternatif pazarlama kanallarının da oluşturulamaması ciddi sorunlara neden olmaktadır (<http://www.tobb.org.tr>, 2005: 1). Tarım ürünlerinin yurt içi pazarlamasında üreticilerin rolü azdır. Aracılık sistemi yaygındır (Sayın, 2003: 127).

- Mevcut ürün piyasalarının işlenişi sadece sanayiye hammadde olan ürünlere yöneliktir. Diğer ürünlerin önemli bir bölümü mahalli pazarlarda değerlendirilmektedir.
- Sanayiye ürün akışı ve üretici-sanayici ilişkileri zayıf, üreticinin pazarlık gücü yetersizdir.
- ◆ *Tarımda sosyal güvenlik konusunda sorunlar vardır.* Tarım işçilerinin sosyal güvenliği konusu ve bölgeden bölgeye tarım işgücü hareketliğinin koordinasyonu sorunların başında gelmektedir (Sayın, 2003: 128). Tarım nüfusunun yarıdan çoğu ücretsiz aile işçisidir. Her yıl Güneydoğu'dan bir milyona yakın kişi; Karadeniz yöresine fındık, Ege-Marmara bölgesine zeytin, Çukurova'ya pamuk toplamak ve gelir sağlamak için mevsimlik göç halindedir. İnsanlar bu kesimde sosyal güvenceden de yoksundur. Üretici birlikleri, kooperatifler, şirketler gibi örgütlenmeler çok sınırlıdır (Kazgan, 2003: 393).
- ◆ *Tarımsal işletme, tarım nüfusu, hayvan varlığı, tarımsal alan ve ürün deseni gibi konulardaki kayıt sistemi yetersizdir.* Ülkemizde tarım sektörünün en büyük sorunlarından birisi arazi, çiftçi ve ürün kayıt sisteminin tamamlanamamasıdır. Mevcut durumun istatistiksel olarak ortaya konulamaması kısa ve uzun vadeli politikaların oluşturulmasında sorunlara yol açmaktadır. Kayıt sisteminin sağlıklı işlememesi, bazı ürünlerde arz açıklarına, bazı ürünlerde ise arz fazlalıklarına yol açarak önemli ekonomik kayıplarla karşılaşılması, üretim planlamasının yapılamaması ve destekleme politikalarının etkinliğinin azalması gibi birçok soruna neden olmaktadır (<http://www.tobb.org.tr>, 2005: 1).

Yukarıda sıralanmaya çalışılan temel sorunlar yanında Türk tarımında bazı fiziksel problemler de bulunmaktadır (Kazgan, 2003: 390). Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

Tarım topraklarına ilişkin fiziksel sorunların başında "erozyon", yani rüzgar ve yağmur ile toprağın en verimli üst tabakasının nehirlere, barajlara ve denizlere taşması gelmektedir. Bu süreç, toprağın doğal veriminin ve barajların hizmet süresinin yarı yarıya azalması ve sulama maliyetinin yükselmesi şeklinde iki yönlü soruna yol açmaktadır. Türkiye'nin 78 milyon hektarlık toplam yüzölçümünün 62 milyon hektarı erozyona tabidir. Bunun için hızlı bir ağaçlandırma ve teraslama gerektirmektedir.

Diğer bir fiziksel sorun; kentleşme ve sanayileşmenin, enerji üretiminin, karayolu trafiğinin getirdiği yoğun toprak ve su kirlenmesidir. Bilinçsiz sulama ile toprak kalitesi düşürülmektedir. "Çevre sorunları" diye anılan bu olgu, hızla artma tesisleri yoluyla temizlemeyi gerektirmektedir. Aksi halde, bu süreç de toprağın doğal verimini ve suların getirisini azaltmaktadır. Sanayi tesisleri, yerleşim alanları, bilinçsiz tarım uygulamaları gibi etkenler yeraltı ve yerüstü sularını kirlenmekte ve bunun sonucu olarak da toprağa kalıcı nitelikte zehirli ve zararlı maddelerin karışmasına neden olmaktadır (TÜSİAD, 2003: 6).

Son yıllarda bir diğer kirlenme kaynağı daha ortaya çıkmıştır. Biyoteknolojinin gen tekniği yoluyla, genleri çeşitli amaçlarla değiştirilmiş tohumların ithali ve üretimde kullanılması ya da bu ürünlerin kendilerinin ithali, insan sağlığına, çevreye ve ürünlere etkileri tam bilinmemekle birlikte, ciddi zararları olabileceği düşünülmektedir. AB bunların ithalini ve kullanımını yasaklamıştır. Her alanda AB normlarını uygulamaya çalışan Türkiye, bu alanda da ciddi denetim uygulamalıdır.

2.2. Başlıca Avantajlar

AB ile müzakereler sırasında Türk tarımının sahip olduğu avantajları ise aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

- ◆ *Çiftçilik ve üreticilik geleneksel bir yaşam biçimidir. Türk insanı için tarımsal üretim, vazgeçilmez ve kutsal sayılan bir geçim kaynağıdır. Faaliyetin devamlılığında sorun yoktur.*
- ◆ *Tarımsal üretimin tamamına yakını çevreye uygundur, diğer dünya ülkelerine göre kimyasal madde kullanımı az ve organik sayılabilecek yapıdadır.*
- ◆ *Tarımsal alan verimliliği ve hayvan başına verim hızla artış göstermektedir.*
- ◆ *Dış pazar organizasyonu dinamik, dünya standartları donanımlı ve hızla gelişen bir yapıdadır.*
- ◆ *Türkiye, bir yılda dört mevsimin birden yaşandığı ve mikro klima bölgelerinin oldukça fazla olduğu nadir ülkelerden birisidir. Ürün çeşitliliği oldukça fazladır.*
- ◆ *Hayvancılık üretim faaliyetlerinde deli dana hastalığına rastlanmamıştır. Türkiye'de hayvan beslenmesinde doğal ürünler tercih edilmektedir. Fabrika yeminde et, kemik unu kullanımı yok denecek kadar azdır. Zengin florada beslenme nedeniyle et kalitesi yüksektir.*
- ◆ *Türkiye tarım ve işlenmemiş tarım ürünleri pazarlamasında Ortadoğu, Balkanlar ve Türk Cumhuriyetleri için bir köprü konumundadır. Dünyadaki önemli tüketim bölgelerinden birisinin ortasında yer almaktadır. Yakın coğrafyaya sahip olma; ortak tarihi, kültürü ve ortak tüketim alışkanlıklarını da beraberinde getirmektedir. Bu durum Türk ürünlerinin pazar ağının devamlı geniş kalmasına yol açmaktadır. Üç tarafı denizle çevrilidir. Hava, kara ve deniz ulaşımı seçenekleri vardır (Sayın, 2003: 128)*

3. Türkiye'nin Tarım Politikası İle AB Ortak Tarım Politikasının Karşılaştırmalı Analizi

AB OTP'nin işleyişine yönelik genel yapı aşağıdaki Tablo 1.1'de özet olarak verilmiştir. Tablo 1.1'den de izlenebileceği gibi, OTP'nin yürütülmesinde; karar mekanizmaları, ortak piyasa düzenlemeleri, buna bağlı olarak oluşturulan pazar ve fiyat politikaları, belirtilen yapıyı destekleyen finansman kaynakları ve çeşitli yapısal politikalar temel politika araçları olarak görülmektedir.

Tablo 1.1: AB Ortak Tarım Politikasının İşleyişi

A. Karar Organları -Komisyon (Taslak hazırlar) -Parlamento (Danışma birimidir) -Konsey (Karar organıdır) -Üye Devlet (Özel önlem alır)	B. Ortak Piyasa Düzenlemesi -İç Piyasa Düzenlemeleri (% 70) Müdahale alımları İhracat iadeleri -Dış Rekabette koruyucu düzenlemeler (%20) Gümrük vergileri -Doğrudan yardım düzenlemeleri Korumasız ürünler Uzmanlık ürünleri Tek geçim kaynağı olanlar	C. Pazar ve Fiyat Düzenleri
		D. Finansman kaynakları -FEOGA (Tarımsal Garanti ve Yönlendirme Fonu) -FEDER (Bölgesel Kalkınma Fonu) -FSE (Sosyal Fon) -LEADER (Kırsal Kalkınma Fonu)
		E. Yapısal Politikalar

Kaynak:1-Cengiz Sayın ve Ayhan Tufan, "Türkiye ve AB'nde İzlenen Tarım Politikaları: Başlıca Kısıtlar, Farklılıklar ve Uyum Önerileri," Türkiye VI. Tarım Ekonomisi Kongresi, Tokat, 16-18 Eylül 2004, s. 14 2-Cengiz Sayın, Türkiye'de Tarımsal Destekleme Politikaları, Ankara, TOBB Yayınları, 2003, s. 121

Belirtilen yapının ülkemizde uygulananlar ile karşılaştırması yapıldığında, Türk tarımının AB tarımına göre büyük farklar göstermesinin yanı sıra, tarım politikalarının da birbirinden önemli farklılıklar taşıdığı ortaya çıkmaktadır. Bu farklılıklar Tablo 1.2'de verilmiştir. Tablo 1.2'den de görülebileceği gibi, AB'nde tarımla ilgili politikalar tek elden Komisyon tarafından belirlenirken, üye devletlerde Tarım Bakanlığı tarafından bir örnek uygulanması sözkonusu iken, ülkemizde tarım politikaları konusunda yetki dağınıklığı, birden fazla sorumlu kuruluş bulunması önemli bir fark olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkemizde tarımsal arazinin AB'ye kıyasla küçük ve parçalı olması dikkati çeken bir başka husustur.

Yine AB'nde tarımda çalışan nüfusun azlığı (aktif nüfusun %5'i), bununla birlikte yüksek girdi ve teknoloji kullanımı yoluyla verimliliğin yüksek olması dikkat çekerken, ülkemizde tarımda çalışan nüfusun fazlalığı, buna karşılık verimliliğin düşük olması bir diğer fark olarak göze çarpmaktadır. Toplulukta tarım nüfusunun ve tarımsal işletmelerin sayısının azaltılması, buna bağlı olarak işletmelerin

büyütülmesi esas politika olarak benimsenmiş ve zaman içinde bu alanda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. İşletmelerin daha modern, daha rasyonel çalışır hale getirilmesi için önlemler alınmaktadır. Türkiye’de ise, ne tarımsal nüfusun, ne işletme sayısının azaltılması, ne de işletmelerin büyütülmesi ve modernleştirilmesi konusunda bir politika izlenmemektedir (Eraktan, 1997, 108).

Tablo 1.2. AB ile Türk Tarımı Arasındaki Farklılıklar

AVRUPA BİRLİĞİ	TÜRKİYE
Tarımla ilgili politikaların tek elden belirlenmesi (Komisyon), üye devletlerde Tarım Bakanlığı tarafından bir örnek uygulanması	Tarım politikaları konusunda yetki dağınıklığı, birden fazla sorumlu kuruluş bulunması
Tarım işletmelerinin ortalama büyüklüğü 17.4 hektar olup, işletme sayısı 7.3 milyondur.	Tarım işletmelerinin ortalama büyüklüğü 6.4 hektar ve işletme sayısı yaklaşık 4.1 milyondur. Bunun temel nedeni tarımsal arazinin küçük ve parçalı olmasıdır.
Tarım arazileri, çiftçiler, hayvan varlığı ve hareketleri, üretim yapısı gibi tarımla ilgili tüm kayıtların sürekli güncellenen, birbirine bağlı veri tabanlarında tutulması ve bunlara göre düzenli kontroller yapılması.	Kapsamlı bir kayıt sisteminin henüz oturtulamamış olması, buna bağlı olarak kontrollerin yetersiz kalması.
Tarımsal politikaların belirlenmesinde katkıda bulunan ve uygulanmasında aktif rol üstlenen, karar verme mekanizması ve finansman bakımından bağımsız tarımsal örgütlenme yapıları (ziraat odaları, çiftçi birlikleri, üretici örgütleri, kooperatifler)	Etkin olmayan tarımsal örgütlenme
Tarımda çalışan nüfusun azlığı (aktif nüfusun %5’i), bununla birlikte yüksek girdi ve teknoloji kullanımı yoluyla verimliliğin yüksek olması	Tarımda çalışan nüfusun fazlalığı, buna karşılık verimliliğin düşük olması
Temel tarım ürünleri için ortak piyasa mekanizmaları	Tarım piyasalarına ilişkin AB’deki gibi bir mekanizma bulunmaması
Ortak mekanizmalar kapsamında destekleme ve müdahale alımları yapılması, bununla ilgili ayrı kuruluşlar tesis edilmesi (paying agency, intervention agency gibi)	Doğrudan gelir desteği ve hububatta yapılan müdahale alımları dışında bu tür bir sistemin ve bunu yürütecek kurumların bulunmaması
Tarım harcamalarının finansmanı için ayrı bir fon (FEOGA) bulunması	Tarım harcamalarına ilişkin özel bir fon bulunmaması
Kırsal kalkınma için ayrı düzenlemeler ve finansman sağlanması	Kırsal kalkınma için özel bir düzenleme bulunmaması
Balıkçılık politikası için ayrı bir politika ve özel düzenlemeler bulunması	Balıkçılık konusunda AB’deki gibi kapsamlı bir düzenleme olmaması
Tarım ürünlerinin iç ve dış ticaretinde standardizasyon uygulaması	Ticarette standardizasyon sistemi bulunmaması (bazı ürünler için ihracatta zorunlu standartlar hariç)

Kaynak: Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, "Bilgi Notları," (Teksir, Dış İlişkiler ve Avrupa Topluluğu Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, 2005)

Kurumsal yapılar açısından önemli bir fark, pazarlama organizasyonlarıdır. AB'nde üreticiler; üretici birlikleri ve kooperatifler şeklinde örgütlenmişlerdir. Birçok ürün için yüksek fiyat politikaları ve üretici yardımları şeklindeki üreticiyi desteklemeye yönelik araçlardan yalnız bu tür birliklerin çatısı altında toplanmış üreticiler yararlandırılmaktadır. Türkiye'de ise kooperatiflerin güçlendirilmesi yönünde bir politika oluşturulmamıştır (Eraktan, 1997: 109).

Tarım politikalarına uyum açısından en önemli sorunlardan bir diğeri ise, Türkiye'deki destekleme politikaları ile OTP'nin fiyat ve yardım mekanizmalarındaki temel farklılıklardır. AB'nde Ortak Tarım Politikası'nın finansmanı tek bir bütçeden (FEOGA) karşılanmaktayken, Türkiye'de ise tarım harcamalarına ilişkin özel bir fon bulunmamaktadır ve desteklemenin finansmanını değişik kuruluşlar gerçekleştirmektedir.

AB'nde destekleme amacıyla uygulanan politikaların esası, OTP çerçevesinde, iyi organize olmuş pazar ve fiyat mekanizmalarına dayanmaktadır. İstikrarlı politikalar ve gelişmiş bir sistem içerisinde, madde politikaları bazında işletilen sistemde, merkezi bir finansman organı olan FEOGA yanında üretici ve meslek kuruluşlarının da kararlara katılımları sağlanmaktadır. Türkiye'de tarımın desteklenmesi, genelde kısa dönemlik politikalarla ve dağınık bir şekilde yürütülmektedir. Bu esnada üretici örgütlerinin ve mesleki kuruluşlarının etkinlikleri AB'ye kıyasla hemen hemen yok gibidir.

4. Türkiye'nin Ortak Tarım Politikasına Uyumu İçin Yapılması Gereken Çalışmalar ve Çözüm Önerileri

Ankara Anlaşması'nın yürürlüğe girmesinden itibaren, Türk tarımının OTP'ye uyumu Türkiye'nin AB üyeliği için başarılması gereken en önemli yükümlülüklerden biri olmuştur. Türk tarımının OTP'ye uyumu, genel ekonomik ve sosyal yapı yanında tarım ile doğrudan ilgili olarak işletme yapısı, tarım ürünlerinin üretim ve tüketimleri, fiyat ve pazar politikaları, dış ticaret, tarıma dayalı sanayiler, rekabet politikası, teknoloji kullanımı, üretici ve tüketici refahı, sosyal, bölgesel ve mali politikalar, mevzuat ve kurumsal yapılar başta olmak üzere pek çok konuda etkili olacaktır.

Fakat, AB ve Türkiye'nin tarım sektörleri karşılaştırıldığında ortaya çıkan büyük farklılıklar, Türkiye'nin bunun için ayırabileceği maddi ve teknik kaynakların yetersizliği, tek elden politika oluşturulamaması, AB'nin Türk tarımının OTP'ye uyumunu sadece Türkiye'nin kendi meselesi olarak görmesi ve imzalanan anlaşmalardan doğan yükümlülüklerini yerine getirmemesi ve diğer aday ülkelere sağlanan teknik ve mali yardımların aynı şekilde Türkiye'nin kullanımına sunulmaması bu alanda somut adımların atılmasını engellemiştir (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, "Bilgi Notları," 2005: 1).

Türkiye'nin adaylık sürecini en iyi şekilde değerlendirerek tarımsal yapısını geliştirecek ve güçlendirecek tedbirleri alması, reformları gerçekleştire-

mesi ve Türk tarımını rekabet ortamına hazırlaması gerekmektedir. OTP'ye uyumun sağlanabilmesi için, öncelikle yapılması gereken yapısal, kurumsal ve yasal çalışmalar şu şekilde özetlenebilir (<http://www.tarim.gov.tr>, 2004: 1):

AB'nde olduğu gibi tarımla ilgili kuruluşların bir çatı altında toplanması ve kalıcı, etkin, kapsamlı bir tarım politikasının tek elden belirlenerek uygulanması. Kırsal ve tarımsal konularda karar verme durumunda olan kuruluşlar, OTP göz önünde bulundurularak, tek çatı altında toplanmalı (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı), tarım politikaları tek elden belirlenerek uygulanmalı, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı elemanlarına OTP'ye uyum konusunda özel eğitim imkanları sağlanmalı ve Bakanlık yetişmiş elemanlarla güçlendirilmelidir.

Tarım sektöründe istihdam edilen nüfusun azaltılması. Bu konuda kırsal alanda tarıma dayalı küçük ve orta ölçekli tesisler kurularak, tarımsal üretime bir kısım çalışanın buraya kaydırılması suretiyle istihdam sağlanması amaçlanmaktadır.

Türkiye'nin AB'nde uygulanan benzer tarımsal destekleme sistemlerinin uygulanması. AB'nde son yıllarda gerçekleştirilen reformlar çerçevesinde tarımsal desteklemeler büyük oranda doğrudan gelir desteği esasına dayandırılmıştır. Türkiye'de, proje bazında doğrudan gelir desteği ve çiftçi kayıt sistemi ile buna bağlı olarak Tarım Bilgi Sistemi oluşturulması çalışmalarına başlanmıştır.

Tarım sektörünün bütün özellikleri hakkında doğru ve yeterli bilgi edinilmesine imkan sağlayacak bir "Bilgi Bankası"nın "Kayıt Sistemine" geçişi de sağlayacak şekilde oluşturulması. Piyasa bilgi sistemi, daimi bitkilerin kayıt ve kadastro kayıtları, hayvan kimlikleri ve kayıtlarını da kapsamak üzere Bilgi Bankasına geçişte, AB'nin Tarımsal Bilgi Sistemine (Entegre Yönetim ve Kontrol Sistemi: Integrated Administrative and Control System-IACS) uyum için gerekli yasal ve kurumsal düzenlemeler gerçekleştirilmelidir.

Tarımsal işletmelerin ekonomik olarak optimal büyüklüğe kavuşturulması. Tarım işletmeleri ekonomik büyüklükte faaliyet göstermeli, gerekli yasal düzenlemeler yapılarak teşvik edilmeli, tarımsal verimlilik ve rekabet gücünün artırılmasına ağırlık verilmelidir. Bu konuda tarımsal işletmelerin ekonomik olarak optimal büyüklüklerinin belirlenmesi amacıyla proje kapsamında çalışmalar başlatılmıştır.

AB'ndeki üretici birliklerine benzer yapıda üretici birliklerinin kurulması ve örgütlenmesi. Kırsal ve tarımsal sivil örgütlenme (kooperatifler, birlikler, meslek kuruluşları vb.) OTP yükümlülüklerini yerine getirebilecek şekilde güçlendirilmelidir. Bu kuruluşlar, yönetim ve finansman bakımından daha bağımsız bir yapıya kavuşturulmalı ve devletin bu alandaki müdahaleci rolü azaltılmalıdır. Halen kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilen bazı hizmetlerin (tarım politikası oluşturma, girdi temini, kredi temini, işleme, pa-

zarlama, yayım gibi) yerine getirilmesinde sivil örgütlerin katkısı artırılmalıdır.

AB'ndeki Tarımsal Garanti ve Yönlendirme Fonu (FEOGA) benzeri bir fonun kurulması ve AB'nde olduğu gibi tüm desteklerin bu fondan yapılması. AB tarafından uyum için gerekli mali desteğin sağlanması için ilave imkanlar araştırılmalı (bilindiği gibi Türkiye diğer aday ülkelerin yararlandığı SAPARD fonundan yararlanamamaktadır) ve temin edilecek mali yardımın tek elden dağıtılabilesini temin için merkezi bir kurum oluşturulmalıdır (Diğer aday ülkelerde ödeme kuruluşları adıyla bir kurum oluşturularak, topluluk finansmanının tarım sektörüne aktarımı sağlanmaktadır; ancak bu, gerekli akreditasyon sağlanamadığından henüz tüm aday ülkeler için geçerli bir durum değildir). Tarım sektörünün desteklenmesine ve yönlendirilmesine yönelik finansman sağlanması için, AB'deki FEOGA benzeri bir "Tarım Fonu" oluşturulması planlanmaktadır.

Müdahale alımları yapacak olan kuruluşların belirlenmesi. OTP ile uyumlu destekleme sistemleri oluşturulmalı ve müdahale alımları yapacak kuruluşlar belirlenmelidir. Ciddi verimlilik ve rekabet sorunları içerisinde bulunan hayvancılık sektörü ve OTP'ye uyumdan son derece olumsuz etkilenecek çay gibi ürünler için AB ile yapılacak işbirliği ile özel destekleme ve koruma sistemleri geliştirilmelidir.

Hayvan ve bitki sağlığı şartlarının AB mevzuatında öngörülen seviyeye çıkarılması. Hayvan ve bitki sağlığı şartları ile gıda ve tarım ürünlerindeki kalite ve standartlar AB seviyesine yükseltilmeli ve sağlık şartları ile standartlara uyumun denetimi konusunda Avrupa Birliği sistemine uyum sağlanmalıdır.

Bilgi ve teknolojiye erişim ve teknoloji kullanımıyla verimliliğin artırılmasına önem verilmelidir.

Tarım ürünlerinin işlenmesi ile iç ve dış pazarlama hizmetlerinin geliştirilmesine özel bir önem verilmelidir. Tarımsal üretim yanında, tarıma dayalı sanayiler ve pazarlama kanalları, özellikle, borsa sistemi ve haller geliştirilmeli, tarım-sanayi entegrasyonunun güçlendirilmesi ile ulusal pazarlarda ve topluluk pazarlarında rekabet gücü artırılmalıdır. Tarım ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanmasında topluluk kural ve standartlarına uygun bir yapı oluşturulmalıdır.

Doğal kaynaklar ile çevre ve kırsal peyzaj, Gündem 2000 göz önünde bulundurularak ülke, bölge ve havza bazında, korunmalı ve geliştirilmelidir. Kırsal alanda tarıma dayalı sanayiler ve tarım dışı ekonomik faaliyetler desteklenmelidir. Dezavantajlı kırsal alanlardaki nüfus, eğitim ve teşvik edici imkanlar sağlanarak, özellikle bağlantılı sektörler başta olmak üzere diğer sektörlerle kaydırılmalıdır.

Tam üyelik gerçekleştiğinde, taze ve işlenmiş meyvelerde hemen, diğer bitkisel ürünlerde 1-5 yıl, hayvansal ürünlerde de 5-10 yıl içerisinde uyumu gerçekleştirecek bir strateji izlenmelidir.

ABSTRACT

Turkey will have to deal with 35 different topics during the accession negotiations with the EU proposed to launch on October 3, 2005. Although each one is important in its domain, no doubt that one of the most problematic topics will be agriculture where there are serious adjustment problems. Turkish agriculture seems to have an inefficient structure with regard to both institutional as well as financial mechanisms. Major differences between Turkish and EU agriculture in terms of general characteristics constitute another important dimension of the adjustment process. Within this context, this study conducts a comparative analysis of the Turkish and EU agriculture.

Key words: The European Union, common agricultural policy, Turkish agricultural policy, adaptation process

KAYNAKÇA

- DURA, C. ve H. ATİK (2003), *Avrupa Birliği, Gümrük Birliği ve Türkiye*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- ERAKTAN, G. (1997), "OTP ve Tarımsal Alanda Türkiye-AB İlişkileri," *Tarım Haftası 1996 Sempozyumu: Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye Tarımı Tebliği*, TCZB Kültür Yayınları No.30.
- KAZGAN, G. (2003), *Tarım ve Gelişme*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ÖZTÜRK, F. ve H. ARDOR (2005), "Tam Üyelik Müzakereleri Öncesinde Avrupa Birliği'nde ve Türkiye'de Tarım Sektörleri," *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi YORUM Bülteni*, Ankara: Gazi İİBF Yayınları No: 02
- SAYIN, C. ve A. TUFAN (2004), "Türkiye ve AB'nde İzlelenen Tarım Politikaları: Başlıca Kısıtlar, Farklılıklar ve Uyum Önerileri," *Türkiye VI. Tarım Ekonomisi Kongresi*, Tokat.
- SAYIN, C. (2003), *Türkiye'de Tarımsal Destekleme Politikaları*, Ankara: TOBB yayınları.
- TARIM VE KÖY İŞLERİ BAKANLIĞI (2005), "Bilgi Notları," *Tekser, Dış İlişkiler ve Avrupa Topluluğu Koordinasyon Dairesi Başkanlığı*.
- TÜSİAD (2003), "AB'ye Uyum Sürecinde Türk Tarım Sektörünün Sorunları ve Çözüm Önerileri," *TÜSİAD Görüşleri Dizisi*, No:13.
- <http://www.tobb.org.tr/yayinlar/sektorraporlari/TARIM.doc>, 05.02.2005
- http://www.tarim.gov.tr/arayuz/5/icerik.asp?efl=sanal_kutuphane/sanal_kutuphane.htm&curdir=\sanal_kutuphane&fl=tarim_sektor/index.htm, 25.09.2004